

UDK 811.163.42'282"15"

Izvorni znanstveni rad
Rukopis primljen 12. X. 2015.
Prihvaćen za tisak 5. II. 2016.

Andrea Radošević
 Staroslavenski institut
 Demetrova 11, HR-10000 Zagreb
 aradosevic@stin.hr

KAJKAVIZMI U HRVATSKOME PRIJEVODU *DISIPULA* JOHANNESA HEROLTA († 1468.)

Kajkavska riječ u glagoljsku je književnost ušla već krajem 14., odnosno početkom 15. stoljeća (*Vinodolski zbornik*, *Petrisov zbornik*, *Koluničev zbornik* i drugi rukopisi). U skupinu glagoljskih tekstova koji sadržavaju kajkavizme ulaze i četiri prijepisa hrvatskoga prijevoda popularne latinske zbirke propovijedi *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis* njemačkoga dominikanca Johannes Herolta († 1468.). Riječ je o glagoljskim *Disipulima* (A, B, C, D i fragmentu *Disipula*) iz 16. st. u kojima je čakavski tekst prožet kajkavizmima. Usporedba četiriju *Disipula* pokazala je kako je unošenje kajkavizama stilski obilježeno (izbjegavanje ponavljanja riječi, stvaranje kontaktnih sinonima i etimoloških figura), ali i motivirano željom da se unosom kajkavskih leksema poveća prihvaćenost teksta na širem prostoru. Takvim su postupcima oba glagoljska pisara na više mjesta nastojala nadići svoju primarnu pisarsku djelatnost. Pojedini kajkavizmi još su jednom potvrdili kako je prijevod nastao u blizini kajkavskoga područja. Na primjeru *Disipula* proširene su spoznaje o udjelu kajkavskih elemenata u glagoljskim rukopisima iz 16. st.

1. Uvod

Glagoljski *Disipuli* pripadaju bogatoj rukopisnoj glagoljskoj baštini 16. st., uz *Grškovičev*, *Žgombičev* i *Tkonski zbornik*, u čijim se tekstovima pojavljuju kajkavizmi. Prvi je na to upozorio V. Štefanić,¹ dok je E. Hercigonja (1983:

¹ „To je čakavski s dosta konzervativnih elemenata u kojem se osjeća u pogledu leksika blizina njemačkog i kajkavskog narječja, više puta probija latinska konstrukcija, a u biblijskim citatima nastoji se dati tradicionalni slavenski tekst.” (Štefanić 1969: 236).

304),² navodeći nekoliko primjera, *Disipule* svrstao među zapadnu istarsku skupinu glagoljskih spomenika u kojima je čakavska osnova prožeta kajkavskim crtama. U četiri rukopisa i jednome fragmentu *Disipula* sačuvan je hrvatski prijevod u izboru latinske zbirke propovijedi *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum et de miraculis Beatae Mariae Virginis* njemačkoga dominikanca Johannes Herolta († 1468.),³ najtiskanijega propovjednika druge polovice 15. i početka 16. st. Jednostavan stil i obuhvaćenost važnih religioznih tema (tumačenje grijeha, podučavanje o blagdanima, opisi života odabranih svetaca) osigurali su Heroltovoj zbirci propovijedi, egzempla i mirakula popularnost na širem europskom prostoru.

Hrvatski prijevod u izboru poslužio je tijekom 16. st. kao jedinstveni predložak svim glagoljskim prijepisima *Disipula* (Petrović 1977: 154). *Disipule A* (sredina 16. st.), *B* (1558.) i *C* (1541.) pisao je „pisar od zanata” pop Mihovil, plovnik belgradski (u Vinodolu) (Petrović 1977: 154), a *Disipul D* (1600.) Ivan Brozović iz Selaca, pisar „bogat grisi a blagom ubog”, koji je osuvremenio jezik prijepisa, pojednostavnio grafiju i razriješio ligature (Petrović 1989: 376). Ne zna se točno tko je preveo Heroltovo djelo, no postoji vjerojatnost kako je pop Mihovil mogao biti i tvorac hrvatske matice prijevoda (Petrović 1977).

Prve podatke o glagoljskim *Disipulima*, njihovu sastavu i očuvanosti, navode I. Milčetić i R. Strohal, te vrlo kratko I. Kukuljević (prema Petrović 1977). V. Štefanić (1960: 240–246, 1969: 224–237) dao je velik doprinos u utvrđivanju sastava, mjesta nastanka prijevoda i paleografskih značajki prijepisa. U svojoj monografskoj studiji *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovim europskim izvorima* I. Petrović (1977) znatno je proširila spoznaje o Heroltovu opusu i *Disipulima* u kontekstu ne samo hrvatske nego i europske književnosti.

2. Kajkavski elementi u glagoljskim *Disipulima*

Kajkavski sloj u hrvatskoj glagoljskoj književnosti pratimo još od kraja 14. i početka 15. st.,⁴ nešto više u neliturgijskim (*Vinodolski zbornik* s početka 15. st., *Petrisov zbornik* iz 1468., *Kolunićev zbornik* iz 1486., *Homilijar na Mate-*

² „S kajkavizmima pretežito na leksičkoj i fonetskoj osnovi (kao npr. pelda, betežni, vuši) bez kaj i morfoloških kajkavskih karakteristika” (Hercigonja 1983: 349–350).

³ Johannes Herolt († 1468.) jedan je od najpopularnijih njemačkih propovjednika 15. st., uz Johannes von Werdena († 1437.) i Johannes Nidera († 1438.). U literaturi se uglavnom ističe kao autor popularne propovjedno-didaktične proze. Većinu života proveo je u Nürnbergu kao isповјednik sestara sv. Katarine, od 1438. kao prior tamošnjega dominikanskog samostana, te od 1451. kao generalni vikar sestara sv. Katarine. Više v. u Dahmus (1986).

⁴ Usp. Hercigonja (1983), Damjanović (2011: 313). Na pojavu kajkavskih elemenata u glagoljskoj književnosti prije E. Hercigonje upozoravali su V. Jagić, F. Fancev te M. Valjavec (Hercigonja 1983: 305–306).

jevo evanđelje s kraja 15. st.), ali i u liturgijskim spomenicima (*Drugi novljanski brevijar* iz 1495.).⁵ Ulazak kajkavštine u glagoljske rukopise u hrvatskoj se znanosti tumači dvojako: 1) kao utjecaj blizine kajkavskoga područja⁶ te 2) kao rezultat pisareve/prevoditeljeve namjere da se unosom kajkavskih elemenata i stvaranjem hibridnoga književnog jezika poveća razumljivost teksta na širem prostoru (Hercigonja 1983: 365–366, Damjanović 2014: 35).

„Napor glagoljaških književnih radnika da konstruiranjem ovakve koinē, povećaju horizontalni doseg svog djela dolazi do posebna izražaja ne toliko u apstraktno-shematiziranom i simboličnom jeziku teoloških rasprava, tekstova iz liturgike i kršćanske moralke koliko pri neposrednom obraćanju bratiji (duhovnicima) ili pstvu u propovijedima i uopće u crkvenoj retorici.” (Hercigonja 1983: 311).

E. Hercigonja u svojim je studijama o povezanosti kajkavštine i glagoljaštva, nastalim na temelju primjera iz brojnih književnih i pravnih tekstova, pokazao kako glagoljaši stoljeće prije protestanata pišu hibridnim jezikom. Nadovezujući se na Hercigonjina istraživanja, S. Damjanović unos kajkavizama povezuje s brigom oko prihvaćenosti djela, kada kaže kako će „tekst biti bolje prihvaćen među kajkavcima ako se u njemu nalaze barem karakteristični kajkavizmi” (2008: 141), smatrajući pogrešnim tumačenje kako je hibridni jezik pojedinih tekstova s čakavskim i kajkavskim osobinama „posljedica stanja na nekim terenima gdje se ta narječja dodiruju” (2014: 35). Uz S. Damjanovića (1984, 2008, 2011), koji istražuje kajkavski sloj jezika hrvatskih glagoljaša 15. i 16. st., M. Šimić (2005, 2011) radi na istraživanju kajkavizama u pojedinim glagoljskim neliturgijskim i liturgijskim rukopisima (*Traktat o sedam smrtnih grijeha iz Kolunićeva zbornika, Drugi novljanski brevijar*). Svi oni redovito u svojim studijama upozoravaju na poteškoće oko utvrđivanja čakavskih i kajkavskih elemenata u 15. i 16. st. jer su mnoge jezične pojave koje danas smatramo kajkavizmima u to vrijeme bile zajedničke kajkavštini i čakavštini.⁷ Isto tako, katkad nije jednostavno odrediti je li pojedini primjer kajkavizam ili je riječ o ostatku nekoga starijeg crkvenoslavenskog oblika. Na temelju smjernica koje je postavio Hercigonja (1983: 308), do određene se granice mogu utvrditi kajkavizmi s obzirom na vrijeme i mjesto nastanka rukopisa, opseg teksta, učestalost kajkavizama u rukopisu i sociolingvističku uvjetovanost čakavsko-kajkavskoga miješanja.⁸ Kajkavizmi se uglavnom pojavljuju znatno

⁵ Više v. u Šimić (2011).

⁶ Pojavu kajkavizama Štefanić (1969) tumači kao prostornu blizinu područja na kojemu su se prožimale kajkavština i čakavština.

⁷ V. Hercigonja (1983: 353), Damjanović (2011: 315). Na to je u opisu *Kolunićeva zbornika* upozorio J. Derossi (1975).

⁸ Više v. u Damjanović (2008: 142–143).

rjeđe od leksema istoga ili sličnoga značenja, te su, kako kaže Damjanović, samim time stilski obilježeni.

Većina glagoljskih propovijedi⁹, uključujući i *Disipule*, nastala je prema stranome predlošku kao odgovor na potrebu da se u glagoljskoj sredini sastave korisna djela, čiji će sadržaj imati bitnu ulogu u moralnome životu cijele zajednice (Hercigonja 1975: 202, Dürrigl 2007: 74). Bolju recepciju propovijedi,¹⁰ koje su često bile gotovo jedinim izvorom znanja za slabije obrazovan i neuk puk,¹¹ glagoljaši su u svojim prijevodima/prijepisima nastojali poboljšati, između ostaloga, i unošenjem kajkavizama.¹² Smatralo se da će propovjedni tekst koji je pisan jezikom razumljivim na širem prostoru, biti u većoj mjeri prihvaćen u životu pastve. Naime, poruka koju je slušatelj primio tijekom propovijedanja trebala se ostvariti u njegovoj svakodnevicu (Kienzle 2000).

2.1. Kajkavizmi na fonetsko-fonološkoj razini¹³

Na ovoj razini nalazimo *protetsko v*, pojednostavnjivanje suglasničkih skupina (*vl > l*), disimilaciju inicijalnoga *mn > vn*, jednačenje prijedloga i prefiksa *sv(-)* i *iz(-)* u *z(-)*, prijelaz *o > u* te prijelaz konsonanta *s* u *š* u stranim riječima.

2.1.1. Protetsko v

Pojavu *protetskoga v*¹⁴, tj. predmetanje *v* vokalu *u* na početku riječi nalazimo u više glagoljskih zbornika: *vu dne* (*Petrisov zbornik*, f. 27), *vumom'* (*Grškovićeve zbornik*, f. 43).¹⁵ U *Disipulima* se protetsko *v* rijetko pojavljuje.

prostrut se *vuši* (B, 68c; D, 62r)

⁹ Među navedenim zbirkama propovijedi navest ćemo samo najpoznatije poput *Korizmenjaka* iz 1508. koji je nastao prema talijanskome djelu *Quadragesimale volgare* Roberta Caracciola (1425. – 1495.), *Blagdanar popa Andrije* kao prijevod latinske zbirke propovijedi *Sermones de sanctis* Peregrina iz Opolja (oko 1260. – oko 1333.) iz 1506., *Petrinićeve zbornik* iz 1503. godine koji sadržava prijevod odabranih korizmenih propovijedi Jakova da Voragine.

¹⁰ Kako bi poboljšali recepciju i izvođenje propovjednih tekstova, glagoljaši su tijekom prepisivanja unosili različite signale usmenosti. V. Radošević (2015).

¹¹ Više v. u Gurevič (1987: 17, 23), Delcorno (2000: 450).

¹² „Iz navedene građe uočljivo je uključivanje najizrazitijih reprezentativno-kajkavskih konstitutivnih crta upravo u kontekste bliske konkretnim, svakodnevnim životnim situacijama (dijalog, neposredno obraćanje), dakle tamo gdje je koncepcija ovako strukturiranog hibridnog književnog jezika mogla najneposrednije odjeknuti u svijesti čitalaca – i – što je bilo još važnije – slušalaca.” (Hercigonja 1983: 331–332).

¹³ U radu se većinom navode paralelna mjesta iz dvaju ili više *Disipula*, pri čemu su kajkavizmi pisani kurzivom. Primjeri koji se odnose na isti leksem ili morfološki oblik, a pojavljuju se u različitim rukopisima *Disipula*, odvajaju se zarezom. Znakom // odvajaju se različite potvrde pojedinoga kajkavizma.

¹⁴ Više v. u Lončarić (1996: 154).

¹⁵ Više v. u Damjanović (2008: 146), Šimić (2011: 504).

2.1.2. Pojednostavnjivanje suglasničkih skupina (*vl > l*, *tvr > tr*)

Pojednostavnjivanje suglasničkih skupina, kao jedno od obilježja kajkavštine (v. npr. Šojat 2009: 37), vrlo se rijetko pojavljuje u *Disipulima*.

vl > l: razlučito nami *ladaû* (A, 55b)

Riječ u značenju ‘imati vlast, vladati’ navode Bel. (192) i Patačić.¹⁶ Od književnih izvora riječ nalazimo u Vramčevoj *Postilli*, propovijedima M. Šimunića iz 1697. te u *Grškovićeveu zborniku*: srcem *lada* (f. 44), *anel' ladaet'* (f. 46).¹⁷

tvr > tr: *četrtá* dobrota (D, 92r) // *četrtó* (D, 94r; A, 5b; C, 3v) //

četrtá (C, 10r) // *črtič* (C, 2v)

2.1.3. Disimilacija inicijalnoga *mn > vn*

Navedenu disimilaciju, osim u kajkavskim, nalazimo i u čakavskim tekstovima, primjerice u *Zadarskome lekcionaru* i *Žićima svetih otaca* (v. Hercigonja 1983: 324). Prema Damjanoviću (2008: 150), ta je promjena u čakavštini i kajkavštini mogla imati isto ishodište, ali je isto tako moguće da se disimilacija u čakavštini pojavila nešto kasnije.

vnogi su zali (D, 3r), *mnozi* su ki su zlo učinili (A, 7a), *mnozi* su zali (B, 3b) //

vnogi lúdi vpadaû v' teš'ke grihe (C, 53r), *lúdi* v' teš'ke grihe vpadaû (B, 148c; D, 140v) // *vnogi* obratili (D, 20v), *mnozi* obratili (A, 44a), *mnogi* obratili (B, 20d) //

vnoge hinil (D, 10r), *mnoge* hinil (B, 10c; A, 15c)

2.1.4. Jednačenje prijedloga i prefiksa *sъ(-)* i *iz(-)* u *z(-)*¹⁸

Jednačenje se najčešće pojavljuje kod prijedloga *s/sъ*. Vrlo je lijep primjer istodobnoga pisareva variranja dvaju oblika prijedloga u *Disipulu D*: *z* dušu i *s* telom (D, 98v). Katkad su prijedlog i riječ koja dolazi s prijedlogom napisane zajedno kao jedna riječ (*z'vrimenom'*, A, 52d).

pohodili *z* dari (B, 119c) // *z'vrimenom'* h konc'u pelamo se (A, 52d) // *z* dušu i *s* telom (D, 98v) // općili *z* dobrimi ere ako e hći općila *z* dobru materiû ... ere e veče h'ći općila s materiû nere s otcem (C, 10r)

¹⁶ V. RHKKJ (5: 459). Riječ je o rječniku *Dictionarium latino-illyricum et germanicum* (1772. – 1779.) Adama Patačića.

¹⁷ Više v. u Damjanović (2008: 148).

¹⁸ Više v. npr. u Lončarić (2005: 125).

U *Disipulima* nalazimo kajkavsku značajku gubljenja početnoga *i* u prijedlogu *iz(-)*.¹⁹

Naiprvo *k(a)ko niki zvan a niki znutar* skrbni su (D, 16r)

2.1.5. Prijelaz *o > u*

Na nekoliko mjesta u *Disipulima* nalazimo i prijelaz *o > u* u zamjениčkome leksemu *k/t/-olik (kulik, tulik, nikulik)*.²⁰

tulik:²¹ oče e toliko e to ves(e)lji bilo ... I *tulikim* 'veselim' (A, 18a) //

to e(st) *tuliko* *k(a)ko* (A, 59b), to e(st) koliko (B, 43a) //

ča se *tuliko tužiš*' (A, 9b), zač' se toliko žlhko plačeš (B, 5b)

kuliko:²² oh *kuliko* zakasne slatkosti i koristi leni (D, 1v)

nikuliko: po *nikuliko* vrimeni rečeni vitez (D, 119r)

2.1.6. Prijelaz *s* u *š* u stranim riječima

Povremeni prijelaz konsonanta *s* u *š* u stranim riječima može, ali i ne mora biti kajkavizam, nastao pod utjecajem mađarskoga jezika. Takve riječi nastajale su također pod utjecajem romanskih i mletačkih govora (Šimić 2011: 505–506). Riječ je o pojavi koja je zabilježena i u drugim slavenskim jezicima. Primjere kao što su *Arištotil*, *štatut*, *Ruštik*, koji se u tome obliku pojavljuju u svim prijepisima *Disipula*, ali i u starijim glagoljskim tekstovima, teško je povezati samo s kajkavskim utjecajem. No, kako je u većemu dijelu hrvatskoga prijevoda *Disipula* u stranim riječima sačuvano *s*, povremena pojava oblika sa *š* svakako je stilski obilježena. U takvim primjerima, kojima su obuhvaćena i imena crkvenih autoriteta, mogli bismo s nešto više sigurnosti govoriti o kajkavskome obilježju, odnosno o svjesnome odabiru pisara da barem povremeno i na citatnoj razini približi propovjedni tekst široj, tj. kajkavskoj sredini bližoj publici. Ako se takvi primjeri pojavljuju u onim dijelovima propovjednoga teksta koji sadržavaju više kajkavskih elemenata, možemo s većom sigurnošću tvrditi kako se u njima odražava kajkavski utjecaj.

Čuveni srednjovjekovni autor traktata *Summa de virtutibus et vitiis* Guillelmus Peraldus nekoliko je puta zapisan kao *Gulielmuš Lugdunski* (D, 2r; 21r), dok

¹⁹ Više v. u Šojat (2009: 17–18).

²⁰ Više v. u Lončarić (2005: 125).

²¹ Više v. u ARj-u (XVIII: 437). Riječ nalazimo kod Habd. (Z 7), Bel. (550), Jamb. (973) i Vitez. (1197).

²² Više v. u RHKKJ-u (5: 437). Riječ nalazimo kod Habd. (H 2), Bel. (190), Jamb. (825) i Vitez. (412).

se u većini primjera pojavljuje u oblicima: *Gviliel'mu Lugdanu* (A, 2d), *Gulielmu Lugdunu* (D, 6r), *Gv(i)l(e)lmu Lugd(u)nu* (B, 6a), *Gv(i)lelm' Lugdn'* (B, 21a). Seneka je samo na jednome mjestu zapisan kao *Šeneka* (D, 16r), a u svim se ostalim primjerima pojavljuje kao *Seneka* (B, 16c; C, 15r; D, 37v; 92r). Već spomenuti Aristotil navodi se još kao *filozof*²³ (B, 1c, 5c; D, 5r; A, 9c), rjeđe *filosof* (A, 1d), dok je samo u jednome primjeru *s* zamijenjeno sa *š* u obliku *filošof* (D, 1v).

U *Disipulu D* postoje oblici imena u kojima je, uz zamjenu *s* sa *š* u istoj riječi još: 1) dodan nastavak *-uš*: *Kuštuša*²⁴ krala h'ći (D, 170r) prema lat. *Costa*; 2) *x* zamijenjeno sa *š*: *Šikštu* (D, 147v) prema lat. *Sixtus*; 3) drugo *s* zamijenjeno sa *š*: *T(e)l(e)šforuš* papa (D, 175v) prema lat. *Telesphorus*. Kod istih je riječi na paralelnim mjestima u drugim *Disipulima* prvo *s* zamijenjeno sa *š*, dok je drugo *s* ostalo nepromijenjeno: *Teleš'forus'* (A, 18b) // *Šikšta* papu (B, 152d; C, 59v). Nekoliko se puta u *Disipulu D* pojavljuje zamjena *s* sa *š* i *ž* u istome imenu: *Ižidoruš* (D, 17v) prema lat. *Isidorus*, dok se u većini slučajeva oblik imena *Izidor* pojavljuje bez zamjene *s* sa *š*: *Izidor* (D, 21r, 178r; C, 1r).

Rijetko pojavljivanje drugih stranih riječi, osim imena autoriteta, u kojima je *s* zamijenjeno sa *š* također upućuje na potrebu pisara za povremenim stilskim obilježavanjem pojedinih dijelova propovijedi. Tako se prijevod lat. riječi *sermon* vrlo rijetko pojavljuje kao *šermon* (D, 16r), za razliku od oblika *sermon* koji u svakoj propovijedi nalazimo barem nekoliko puta: *v' s(e)rmoni* (A, 2c) // *s(e)rmo(na)* (A, 7c) // *sermon* (D, 5r). Isti je slučaj s leksemom *šentencija* (*šenten'ciū*, D, 17a) koji se vrlo rijetko pojavljuje, za razliku od *sentencije*: *sentencii* (D, 177v) // *v' sen'tencii* (B, 178a) // *šenten'ciēh'* (A, 27b) // *sentenciē* (D, 63v) // *sentencie* (D, 45v) // *šenten'cie* (B, 47b).

2.2. Kajkavizmi na morfološkoj razini

2.2.1. Među kajkavske elemente na morfološkoj razini djelomice možemo ubrojiti komparative pridjeva na *-ši/-kši*, koji su u manjoj mjeri zastupljeni i u čakavskome sustavu. Takvih primjera, naime, ne nedostaje u glagoljskim neli-turgijskim rukopisima te Damjanović (2008: 153–155) zaključuje kako je njihovo unošenje, između ostaloga, mogla biti posljedica pisareva odabira „između češćeg i rjeđeg unutar istog, čakavskog, sustava”. Dakako, iako je ovdje riječ o rukopisima 16. st., njihova se pojava u biblijskim citatima, koji češće sadržava-

²³ U ARj-u su navedeni primjeri u kojima lat. *s* ili ostaje *s* (*filosof*, ARj III: 55) ili je promijenjeno u *z* (*filozof*, ARj III: 56). Primjer prijelaza konsonanta *s* u *ž* navodi se u oba rječnika (*filožof*, RHKKJ 3: 559; ARj III: 56), dok prijelaz *s* u *š* (*filošof*) nije zabilježen ni u ARj-u ni u RHKKJ-u.

²⁴ U *Disipulu B* na paralelnome mjestu stoji *Košte* krala h'ći (B, 170a).

ju elemente starijega jezika, može tumačiti i kao ostatak hrvatskih crkvenoslavenskih oblika.²⁵ Na poteškoće oko utvrđivanja kojemu sustavu u glagoljskim rukopisima 15. i 16. st. pripadaju navedeni oblici komparativa odavno je upozorio E. Hercigonja (1983: 354) rekavši: „Vjerojatno nigdje jezik glagoljaških tekstova 15. st. ne pokazuje toliko svojevrsne nestabilnosti, raznovrsnih rješenja kao u slučaju oblikovanja komparativa.” Nije nevažno spomenuti kako je postotak takvih komparativa u odnosu na druge oblike znatno manji u većini propovijedi. Učestalost komparativa s formantima *-ši/-kši* nešto je veća u onim dijelovima *Disipula* koji općenito sadržavaju više kajkavskih elemenata.

bolši/boli: od *naibolšega* stada (C, 175v), od *naibolega* stada svoga (B, 36d; A, 52d) //

po *naibolšem* stani svoem' (A, 91a), po *naibolem* stani svoem' (B, 73a; D, 66) //

Na stilski obilježenu uporabu navedenih oblika komparativa upućuje i pojava etimološke figure u čak trima *Disipulima*:

bolše bolšime dal (B, 133a; D, 118r), *bolše* bl(a)go *bolšimi* dal (C, 20r)

gorši/gori: da bi *gorši* (A, 57a), da bi *gori* bil (B, 40cd) //

gorši su nego tati ni raz'boiniki (A, 80d), *gori* su nere tati ni razboiniki (B, 63b; D, 57r)

vekše/veče: ako e v tom' istom' grihu ali va *vek'šem*' (A, 56ab) //

bihu *vek'sa* (A, 54b; C, 177r), bihu *veča* (B, 38a; D, 37v)

raiši/radii: *raiši* oče imeti (B, 47b), *radii* oče imeti (A, 64a)

manši/manji: K prvomu e(st) z'nati da pr(o)klet'stvo e(st) dvoe *vek'se* i *man'se* ... zač' niedan' sak'rament' nima se v'zetii v' *manšem*' ... i od toga *man'sega* klets'tva (A, 61c) //

da mana muka bude za prihodne ... i koliko ki *veče* prihodne grihe čini (A, 99a) ... šesto da timi grisi sl(a)va n(e)b(e)ska nam' se *umanšue* ... n(e)b(e)ska sl(a)va *povek'sala* bi se ... znati e da koliko e(st) *veče* naslaenie sagrišaūči toliko *vek'sa* muka bude (A, 99c)

²⁵ S. Požar (2014: 159) upozorava kako „sustavno pojavljivanje formanta *-š-* u nominativu jednine muškoga roda u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku pokazuje da je bio opravdan oprez s kojim je S. Damjanović (1984) govorio o pretpostavci dijalektnoga (kajkavskog) podrijetla takvih oblika u neliturgijskim hrvatskoglagojskim spomenicima”. Navodi primjere iz glagoljskih liturgijskih rukopisa: *bol'si* (*Brevijar Vida Omišljanina*, 331d), *gorši* (*Ročki misal*, 78d), *man'si* (*Drugi novljanski brevijar*, 353c) (2014: 160).

Stilska obilježenost izmjene oblika *-ši/-kši* pogotovo dolazi do izražaja u propovijedi *N(e)d(e)le po V(a)zne(e)s(e)ni* u kojoj se tijekom raspravljavanja o veličini prokletstva izmjenjuju oblici *manši/manji* i *vekši/veči*.

2.2.2. Oblik svršenoga prezenta glagola *biti*: *bum, buš, bu* vrlo se rijetko pojavljuje u *Disipulima*. Damjanović (2008: 155) takve prezentske oblike nalazi u glagoljskim rukopisima iz 15. i 16. stoljeća: *Kolunićevu, Petrisovu* i *Tkon-skome zborniku*.

bumo: Avgus(tin) govori pride kada se ne *bumo* nadiêli (D, 3v)

2.2.3. Tvorba priloga s *-oč, -ič*

Tvorba s *-oč, -ič* nije samo obilježje kajkavštine, nego i čakavštine, uz napomenu kako je dometak *-č* bio jedan od načina tvorbe priloga u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku (Kovačević 2014: 262). Tu pojavu Hercigonja opisuje kao kajkavizam, navodeći primjere iz listine iz 15. st. koja je pisana u blizini Kupe i Korane (*jednuč i drugoč i tretič*) (1983: 331) te iz *Grškovićeva zbornika* (*tretič' poreče*, f. 95) (1983: 327). Ovdje smo, kao i kod komparativa na *-ši/-kši* ponovno na skliskome terenu što se tiče razlikovanja kajkavskoga od čakavskoga i crkvenoslavenskoga utjecaja. Napominjem da se prilozima s *-oč/-ič* u *Disipulima* znatno manje pojavljuju od primjera *drugo, treto, čet(v)rto* i dr.

drugoč' ... tretič' ... četrtič' ... petič' ... šestič' ... sedmič' (C, 2rv)

drugoč' ... tretič' ... č(e)trtič' ... petič' ... šestič' ... sed'mič' (A, 28d–29ab)

drugoč' ... tretič' ... četrtio ... peto ... šesto ... sedmo (B, 179ab; D, 178v–179r)

Prilozima *petič, šestič* i *sedmič*, kako pokazuju dosad poznati izvori, često se pojavljuju u onim dijelovima katehetsko-didaktičnih književnih tekstova u kojima se navode (nabrajaju) bitna učenja koja bi primatelj trebao usvojiti: u *Naručniku plebanuševu*, Habledićevu *Zercalu marianskome* i nekim zbirkama propovijedi.

*Petič*²⁶ navode Habd. (P 2), Bel. (352) i Jamb. (831), *šestič*²⁷ Bel. (s. v. sextum, 1116) i Vitez. (1133), a *sedmič*²⁸ Bel. (497). Jamb. (913) i Vitez. (1014).

2.3. Kajkavizmi na leksičkoj razini

Uporaba leksičkih kajkavizama pokazatelj je želje pisara za nadilaženjem prepreka oko razumljivosti propovjednoga teksta koji je trebao biti jasan ši-

²⁶ Više v. u ARj-u (IX: 814), RHKKJ-u (10: 27).

²⁷ Više v. u ARj-u (XVII: 557).

²⁸ Više v. u ARj-u (XIV: 796).

roj publici. Na leksičkoj razini u svim *Disipulima* nalazimo kajkavske elemente, među koje ubrajamo i tzv. kajkavske germanizme i hungarizme. Smatra se da je većina hungarizama i germanizama kajkavskim posredništvom dospjela u druge krajeve (čakavske, štokavske) poput riječi *purgar*, *rusag*, *bantovati*, *beteg* (Hercigonja 1983: 356–357). Na temelju raširenosti i učestalosti pojavljivanja pojedinih riječi, Hercigonja (1983: 363) razlikuje tuđice koje nalazimo podjednako od primorja do sjeverne Hrvatske (*beteg*, *špot*, *rusag*) od tuđica koje se pojavljuju u krajevima u kojima se osjećala blizina kajkavštine, poput leksema *aldomašnik*, *norost*, *špital*. Pri određivanju pripadnosti leksema određenom sustavu potreban je oprez jer su neki leksemi koje danas smatramo kajkavizmima u prošlosti pripadali kajkavskom i čakavskom sloju.

Glagoljski *Disipuli* sadržavaju lijep broj tuđica koje pripadaju čakavsko-kajkavskom sloju, od kojih ću navesti samo primjere poput *lotar*, *purgar*, *kramar*, *beteg*, *špot*, *tancati* i dr. Uz to, tuđice koje nalazimo u *Disipulima* pojavljuju se i u drugim glagoljskim katehetskim djelima, poput *Naručnika plebanuševa* i *Koluničeva zbornika* (*fotiv*, *fajta*, *kušnuti*) (Hercigonja 1983: 346). Istraživanje je pokazalo da *Disipuli* sadržavaju kajkavizme koji dosad nisu zabilježeni u hrvatskim rječnicima. Isto tako, pronalaskom znatno ranijih potvrda pojedinih leksema (*fajtati*, *baršun*), pomaknuta je granica ulaska nekih tuđica u hrvatsku književnost.

dežela: ovaj leksem, u značenju ‘zemlja ili regija’, nalazimo još u 15. st., kako se na temelju jednoga pravnog dokumenta navodi u ARj-u (II: 369).²⁹ Oblik *deželja* pojavljuje se kod čakavskih autora poput P. Zoranića, I. T. Mrnavića, J. Barakovića. U tome je obliku navode Jamb. (91) i VitezL. (69) i to u tumačenju lat. naziva Carniolia koji se prevodi kao ‘Kranyszka zemlya’, odnosno ‘Kranska dežela’.

i čislo gradov i *dežel* i mest’ (A, 17b), čislo zemal’ i gradov mest (B, 175b) // obrani *deželu* i grad (B, 131c), obrani grad’ i *deželu* (C, 46r) // pride v’ *deželu* prokletih (A, 63b).

Na dvama mjestima pisar je dodao ovaj leksem stvarajući na taj način kontakti sinonim, vrlo čest stilski postupak hrvatskih glagoljaša.

prvi uzrok e(st) za obranenie *patrie* i *dežele* (B, 34b; D, 34r), prvi uzrok e(st) za obranenie *patrie* (C, 173r)

koliko bi č(lovê)k mogal *zemle* ili *dežele* obaiti (C, 166v), koliko godi bi č(lovê)k mogal zemle obaiti (B, 22c)

²⁹ V. i RHKKJ (2: 384).

obleći: leksem *obleći*, prema riječima Hercigonje (1983: 325) i Štefanića (1960: 366), upućuje na blizinu kajkavskoga terena. Još u 15. st. taj je glagol potvrđen u *Kolunićevu zborniku*, glagoljskome rukopisu koji također sadržava lijep broj kajkavskih elemenata: zlo *oblečen* (205r), *oblekla* (79v). Navodi se kod Bel. (284), Jamb. (1005), Vitez. (624) te Patačića.³⁰ Poznati su primjeri riječi u *Postilli* A. Vramca, Habdelićevim djelima *Zercalo mariansko* i *Pervi otca našega Adama greh*³¹, u *Naručniku plebanuševu*³² i dr.

i ob'leće se v' svite crkvene (A, 103b), i obleće se v svite crikvene (B, 87d) //
oblečeni v zlate svite (B, 34d), v zlate svite oblečeni (C, 174r) //

črtal: ovaj leksem u značenju 'plug, lem' ne spominje se u ARj-u, dok u RHKKJ-u (2: 318) stoji kako riječ navodi Bel (s. v. plug, 361). Prema tome je potvrda u *Disipulu* C (1541.) zasad najstariji zapis te riječi. Uz to, mjesto na kojemu se riječ pojavljuje svakako je zanimljivo iz još jednoga razloga. Naime, na paralelnim mjestima u *Disipulima* B i D umjesto *črtal* pojavljuje se kajkavski germanizam *pleh*. Ovo je rijedak primjer korištenja isključivo kajkavski obilježenih leksema u svim paralelnim prijepisima.

i raz'bilivši ·ķ· (= 40) *črtal'* (C, 61v), i činil' e(st) raz'biliti na og'ni *plehe* želez'ne (B, 154a),

i činil e razbiliti na ogni *plehe* železne (D, 148v)

2.3.1. Kajkavski hungarizmi i germanizmi

ofrati: riječ u značenju 'žrtvovati/darivati' (njem. *opfern*) opisana je vrlo šturo u ARj-u (VIII: 734), dok u RHKKJ-u (8: 456) nalazimo tri natuknice (*ofruvanje* u smislu 'prinošenje žrtve'), *ofranje* i *ofruvati*. Leksem nije zabilježen u starijim hrvatskim rječnicima, a u kajkavskim se tekstovima pojavljuje u 16. st. (Štebih Golub 2010: 321). No, nalazimo ga u SLNS-u (1977: 116), u kojemu stoji kako *ofrati* dolazi od lat. *sacrificio*, odnosno od njem. *opffern*. Većina potvrda ovoga germanizma pripada katehetsko-propovjednoj književnosti: *Novi testament* Antona Dalmatina i Stipana Konzula (ARj VIII: 734), Vramčeva *Postilla* i dr. (RHKKJ 8: 456). U *Disipulima* se riječ *ofrati* pojavljuje rjeđe od riječi *prikazati*.

h(rst)u *ofrai* (B, 14c; C, 12rv; D, 14r), h(rst)u prikaži (A, 36c) //

imaû *ofrati* (C, 13r), imaû prikazati (A, 37b; B, 15a; D, 14v) //

naša učinena *oframo* (A, 2c), dobra dela n(a)ša prikažemo (D, 2r)

³⁰ Više v. u RHKKJ-u (8: 344).

³¹ Više v. u RHKKJ-u (8: 344–345).

³² Više v. u ARj-u (VIII: 482).

fajtati: ovaj leksem, prema ARj-u (III: 40) i RHKKJ-u (3: 546), ima dva značenja: 1) ‘vlažiti’ i 2) ‘mazati lice kozmetičkim sredstvom’. Riječ je nastala prema njem. *feuchten* (Hadrovics 1985: 219–220), odnosno prema bavaustr. *feucht* (vlažan) (Štebih Golub 2010: 222). Leksem se čak u trima *Disipulima* pojavljuje u značenju ‘mazati se kozmetičkim sredstvom’, koji u tome značenju spominje Bel (95). Oblik *nafajtan* navode VitezL. (s. v. *fucus*, 192) i Jamb. (325). Ovo je dosad najranije poznata potvrda toga značenja u hrv. tekstovima, i to u obliku glagola *faitati* i pridjeva *ufaitan* (*u-* + *faitan*) nastaloga prefiksalsnom tvorbom.

Oče obraz’ ukrašen’ i *ufaitan*³³ sada s’ slzami i skrušeniem’ srca imaš’ umiti (A, 46c),

Oče obraz ki si ukrašival i *faital* (B, 30b)

kušnuti/kuševati: leksem u značenju ‘cjelovati, ljubiti’ (njem. *küssen*; bavaustr. *kussen*) (Štebih Golub 2010: 292) pojavljuje se od 16. st. u sjeverozapadnim krajevima.³⁴ Riječ navode Habd. (H 3v), Bel. (192), Jamb. (652) i Vitez. (417). Potvrde nalazimo u senjskome *Korizmenjaku*, zatim u Habledićevu djelu *Pervi otca našega Adama greh*, Gašparotijevu *Cvetu sveteh*, spomenutoj Vramčevoj *Postilli* i dr. (RHKKJ 5: 448).

i celoval ga ... k(a)ko e običai *kuševati* ... i *kušnul* ga e pred v’sim’ plkom’ (A, 122b)

celue ga ... celoval ... i celovalo pred vs(e)m plkom’ (B, 105d–106a)

kušne ga ... celoval ... i celovalo pred vsim pukom (D, 93r)

špital: u značenju ‘ubožnica’ (< bavaustr. *Spital* < srvnjem. *spital*, *spittel* < srlat. *hospitale*) (Štebih Golub 2010: 359) riječ navode Habd. (V 8v), Bel. (489) i Jamb. (365). Riječ je bila poznata u sjevernim krajevima, ali i na Vrbniku i Boljunu (ARj XVII: 736), a pojavljuje se još u 15. st. u *Petrisovu zborniku*: na *špital* (Hercigonja 1983: 317).

velik *špital* (C, 94r), lip *špital* (B, 171b), sto kloštrov ali *špitalov* uzidal (D, 22r)

U *Disipulima* se, i to u istoj propovijedi, pojavljuju i izvedenice *špitaler* i *špitalnik*.

špitalnik:³⁵ riječ se u značenju ‘bolesnik u bolnici’, pojavljuje u 16. st. te u rječnicima Habd. (V 8) i Bel. (489)

³³ Prema lat. *Item facies ornata et colorata iam cum lachrymis ex contritione cordis debet irrigari* (Sermo XXXIX).

³⁴ Više v. u ARj-u (V: 835), Štebih Golub (2010: 292).

³⁵ Više v. u ARj-u (XVII: 736), Štebih Golub (2010: 359).

špitalnikom derv privesti (D, 82v)

špitaler: riječ *špitaler* ne pojavljuje se ni u ARj-u ni u RHKKJ-u. U obliku *špitalar* u značenju ‘osoba koja boravi u bolnici’ navodi je SNS (1895: 642), dok u SSKJ-u (IV: 1101) stoji kako je *špitalar* ‘oskrbovanec ubožnice’.

pripraviti drv’ *špitalerom* (A, 111a), *špitalerom* drv privesti (B, 94d)

paištuba (bav. *Badstuben*)³⁶: leksem nije zabilježen ni u ARj-u ni u RHKKJ-u. Riječ se u obliku *padštuba* pojavljuje u SLNS-u (1977: 123), a značenje se tumači kao ‘kupka’ (lat. *balneum*). Navedena se riječ pojavljuje i u glagoljskome *Homilijaru na Matejevo evanđelje (v paiš’ tubu poiti, 68a)* (Štefanić 1960: 212).

poiti v’ kupel v *paištubu* ... od kupeli paklene (B, 68a; A, 86a), v paštubu (D, 61v)

štanga: riječ u značenju ‘motka/kolac’ (njem. *Stange*) u književnoj se kajkavštini, prema Štebih Golub (2010: 364), pojavljuje u 16. st. Navodi se u rječnicima Habd. (X 1), Bel. (490) i Jamb. (712)³⁷ te kod Vitez. u obliku *štanjga* (1145).

este li kada mišali man’še *štan’gi* meû vek’še (A, 89c), es’te li kada man’šu *štan’gu* za veću *prodali* (B, 71c)

škofica: riječ u značenju ‘sitan novac’ (izvedenica od škof < srvnjem. *Biskof*), vrlo je kratko obrađena u ARj-u (XVII: 666), uz napomenu kako u slovenskome jeziku ima isto značenje.³⁸ SNS (1895: 632) navodi ovaj leksem, uz ostale izvedenice od riječi škof. Ovdje napominjem kako se u *Disipulima* ne pojavljuju druge izvedenice od škof, u smislu da hrvatski tekst ne sadržava leksem škof ili škofiju u značenju ‘biskup/biskupija’ (uglavnom se pojavljuje leksem biskup, samo katkad biškup).

ki bi dal tri zlate za *škoficu*³⁹ (A, 127b), ki bi edan dragi kamik dal za *škoficu* (B, 133a)

pleh: riječ *pleh* (< bavaustr. *Plech*) (Štebih Golub 2010: 341) u značenju ‘tanka metalna ploča, lim’ navodi se u Habd. (P 4v), Bel. (358), Jamb. (476) i Vitez. (759).⁴⁰ U kajkavštini je riječ potvrđena od 17. st.

³⁶ Više v. u SNS-u (1895: 4). Spominju se i oblici *pajštiba* i *pajštva*.

³⁷ Više v. u ARj-u (XVII: 753).

³⁸ O škofici kao o vrsti sitnoga novca u slovenskome jeziku piše S. Bunc (1940: 61).

³⁹ Prema lat. *pro solo obolo*.

⁴⁰ Više v. u ARj-u (X: 38), RHKKJ-u (10: 66).

po železnih *pleh*ih hoditi (B, 119b; D, 106v) // na og'ni *plehe* železne (B, 154a; D, 148v)

opica: riječ *opica* u značenju 'majmun' (stvnjem. *affo*) navodi se u rječnicima Bel. (319), Jamb. (922), Vitez. (682) i u Patačićevu rječniku.⁴¹ Riječ se nalazi i u drugim slavenskim jezicima (češ. *opice*, polj. dij. *opica*, slov. *opica*, strus. *opica*) (Štebih Golub 2010: 322). Od glagoljskih se tekstova pojavljuje u senjskome *Korizmenjaku* (ARj IX: 54–55). U *Disipulima* je nalazimo u jednome egzemplu, dok se u RHKKJ-u navodi da se pojavljuje u Habelićevu djelu *Per-vi otca našega Adama greh* te u katehetsko-propovjednim djelima Štefana Zagrepca, M. Šimuniča i H. Gašpartoića.

Vrag' v' kipi *opice* (A, 133b)

fijola: riječ u značenju 'ljubica' ili 'đurđica' (od lat. *viola* prema njemačkome jeziku; RHKKJ 3: 557) nalazimo većinom u sjevernim krajevima. Riječ se navodi kod Habd. (D 3), Bel. (96), i Jamb. (1035).⁴²

i rože m(u)č(e)n(i)kov *firole* d(ê)v i liliumi ispov(ê)dn(i)kov (A, 73c; D, 51r),
rože m(u)č(e)n(i)kov *fijole* ispov(ê)dn(i)kov (B, 56b)

plebanuš: ovaj leksem (srlat. *plebanus*) navodi se u Bel. (358), Jamb. (672), Vitez. (758) i u Patačićevu rječniku.⁴³ Prema Skoku (II: 689) radi se o hrv.-kajk. riječi. ARj (X: 34) navodi da je leksem *plebanuš* u današnje vrijeme karakterističan za kajkavske govornike, dok se primjeri, između ostaloga, navode iz *Naručnika plebanuše*va, Vramčeve *Postille*, Habelićevih djela i dr. (RHKKJ 10: 65).

Oblik *plebanuš* u *Disipulima* se podjednako pojavljuje kao i oblici *prebanuš* i *pribanuš*, dok je riječ *plovan* vrlo rijetka: b(i)sk(u)p *plovan* i ini redovnik (B, 120b; D, 107v).

U ARj-u se navodi samo jedan primjer riječi *prebanoš* (XI: 434), i to iz 17. st., te riječi *pribanuš* (XI: 834) iz oporuke iz 16. st.

bil' e niki *plebanuš* ... sada *pribanuš* ... molili su se *prebanušu* (B, 174d–175a),

bil' e niki *plebanuš*' ... d(a)n(a)šni d(a)n *prebanuš*' ... a *plebanuš* ... prosi-li su pročenê *plebanuša* (C, 99v)

U *Disipulima* se nekoliko puta pojavljuje i riječ *plebanija*: *plebanuš vsu plebaniiu* (A, 102c; B, 86d–87a; D, 75v). Riječ navode Bel. (358), Jamb. (671)

⁴¹ Više v. u RHKKJ-u (9: 522).

⁴² Više v. u ARj-u (III: 52).

⁴³ Više v. u RHKKJ-u (10: 65).

i Patačić.⁴⁴ Pojavljuje se u više glagoljskih djela, kao što su *Kolunićev zbornik*, senjski *Korizmenjak* i *Naručnik plebanušev* (ARj X: 34).

petlar: riječ *petlar* (njem. *Bettler*) u značenju ‘prosjak’ potvrđena je kod Bel. (352)⁴⁵ i Jamb. (552). Poznati su primjeri iz različitih katehetskih djela poput glagoljskoga *Naručnika plebanuševa* (ARj IX: 816), Vramčeve *Postille* te H. Gašparotija (RHKKJ 10: 27). U *Disipulima* se katkad pojavljuje umjesto pri-djeva *ubog*.

petlaru Lazaru ki ležaše pri vratih (D, 148r), *pet'laru* Lazaru ki ležaše pri vratih (B, 153c) //

ki biše ubog *pet'lar* fratrov' minurov (B, 170d), ki e bil' *ubog* 'fratar reda mi-nurov (C, 93r), ubog *petlar* fratrov minurov (D, 170v) //

ubozih i *p(e)tlarov* (A, 49a), ubozih i *petlari* (B, 32c; D, 32v)

štok: leksem *štok* u značenju ‘roda’ navode Habd. (X 1v), Bel. (s. v. *ciconia*, 279), Vitez. (1148)⁴⁶ i Jamb. (105). U kajkavskim se tekstovima pojavljuje u 17. st. Oblik je, kako kaže Štebih Golub (2010: 359), nastao prema srvnjem. *stroc*, dok Skok (III: 417) smatra da je leksem nastao „unakrštenjem prasl. *strъkъ* i stvnjem. *Storc*”. Kako stoji u ARj-u (XVII: 848), oblik *štrk* bio je znatno više rasprostranjen te ga nalazimo kod Mikalje, Stullija i dr.

štroki ki su bili učinili gnizdo (D, 45v; A, 64b)

baršun: hungarizam *baršun* u značenju ‘fina tkanina’ spominje se u rječnicima Habd. (A 2v), Bel. (7), Jamb. (363), Vitez. (16) i u Patačićevu rječniku.⁴⁷ Hadrovics (1985: 135) i RHKKJ⁴⁸ kao rani primjer riječi navode Vramčevu *Postillu*. Skok (I: 114) smatra da je hungarizam *baršun* (mađ. *bársony*) turskoga podrijetla te kako stoji u daljoj vezi s *abrišem*, dok se u ARj-u (I: 190) podrijetlo izvodi od srednjolatinskoga *barchanus*.

biše niki bogatac ki živiše obilno i oblačaše se v purpiru i v *baršun* (D, 4v),

biše niki bogatac ki živiše obilno i ob'lačaše se v' purpiru i va uson (A, 8d; B, 4d)

jolč: hungarizam u značenju ‘fina tanka tkanina’ (mađ. *gyolcs*) Skok (I: 481) opisuje kao hrv.-kajk. riječ. ARj (III: 9) u kratkoj natuknici *đold* navodi kako

⁴⁴ Više v. u RHKKJ-u (10: 65).

⁴⁵ Belostenec u objašnjenju upućuje i na riječ *ubog*.

⁴⁶ Više v. u ARj-u (XVII: 850).

⁴⁷ Više v. u RHKKJ-u (1: 112).

⁴⁸ RHKKJ (1: 112) donosi primjer upravo iz Lukina evanđelja, i to iz Vramčeve *Postille*: „Človek niki beše bogat i opravlaše se ali odevaše baršunom.”

riječ spominju Bel. (121) i Jamb. (923), dok se u RHKKJ-u (3: 532) u natuknicama *gólĝ*, *ĝolč* navodi kako se ona pojavljuje još kod Habledića (E 3) i Patačića, uz navođenje primjera iz Habledićeva *Zercala marianskoga*. Više potvrda donosi Hadrovics (1985: 204).

ĵolč: ki oblačaše se v purpiru i v *ĵolč* (D, 148r; C, 60v–61r; B, 153c)

ŋotiv: hungarizam *ŋotiv* (mađ. *fattyú*) (Hadrovics 1985: 219) u značenju ‘nezakonito dijete’ kratko je obrađen u ARj-u (III: 64), u kojemu se navodi kako se leksem u tome obliku pojavljuje samo kod Bel. (97) koji upućuje na natuknicu *fachuk*.⁴⁹ Oblik *fačuk* pojavljuje se još kod Habd. (D 2) i Jamb. (937). Riječ *ŋotiv* nalazimo u 15. st. u *Kolunićevu zborniku* te kod Šimuna Kožičića Benje (53b).

odgov(o)r se po D(a)m(a)s(e)nu da od tam’nih *ŋotivov*’ (A, 13d; B, 9a; D, 8v)

pelda: hungarizam *pelda* u značenju ‘primjer/kip/uzor’ (njem. *Bild* preko mađ. *pelda*) pojavljuje se, kako kaže Skok (II: 632), u hrv.-kajk., slovenskome te u Lici. Riječ se navodi u Habd. (O 8v), Bel. (345), Jamb. (275) i Vitez. (738).⁵⁰ Hadrovics donosi mnoštvo različitih primjera (1985: 409–411).

pelda: *pelde* zalih (A, 44d) // po *peldi* tih’ trih’ krali (A, 31a) // dobru *peldu* iskrnemu (B, 195d)

Osim poboljšanja komunikativnosti i razumljivosti teksta, kajkavski su se elementi unosili radi stiliziranja glagoljskih prijepisa. Unošenje leksičkih kajkavizama (uključujući germanizme i hungarizme) povezano je s pisarevim izbjegavanjem gomilanja i ponavljanja istih riječi (Hercigonja 1983: 423) te stvaranjem stilskih figura poput kontaktnih sinonima i etimoloških figura. Posezanjem za nekim tuđicama, točnije za hungarizmima u nazivima tkanina (*baršun*, *ĵolč*), pisar je nastojao donekle promijeniti kraće odlomke koji se više puta pojavljuju u zbirci, poput priče o ubogome Lazaru i bogatašu iz Lukina evanđelja koji se *oblačaše va uson, v ĵolč i v baršun*. Često ponavljan odlomak iz Lukina evanđelja jedan je od lajtmotiva cijele zbirke propovijedi kojim Herolt, naglašavanjem antiteze između oholosti i skrušenosti, zastrašuje sve slušatelje koji se odbijaju odreći ovozemaljskih materijalnih dobara. Kod takvih citata pisar unošenjem hungarizama (*baršun*, *ĵolč*) nastoji izbjeći učestalo ponavljanje hrvatskih naziva za tkanine. Isto tako, tuđice se unose u slučajevima kada se u kratkome odlomku pojedina riječ više puta pojavljuje, te pisar unošenjem drugoga leksema istoga značenja stilski obilježava dijelove teksta. Tako je primje-

⁴⁹ Više v. u RHKKJ-u (3: 567).

⁵⁰ Više v. u ARj-u (IX: 763) i u RHKKJ-u (10: 4).

rice na nekoliko mjesta u *Disipulima A i D* glagol *celovati* zamijenjen kajkavskim germanizmom *kušnuti*:

celoval ga ... *kuševati* ... *kušnul* ga e pred v'sim' plkom' (A, 122b)

celue ga ... *celoval* ... *celovalo* pred vs(e)m plkom' (B, 105d–106a)

kušne ga ... *celoval* ... *celovalo* pred vsim pukom (D, 93r)

Pisareva stilizacija teksta često je podrazumijevala oblikovanje kontaktnih sinonima koji su sadržavali kajkavizme (*dežela*) i tuđice, među kojima i one zajedničkoga kajkavsko-čakavskog sloja (*kramar* i *trštvo*, *špotanje* i *ruganje*)

za obranenie *patrie* i *dežele* (B, 34b; D, 34r), za obranenie *patrie* (C, 173r) //

mogal *zemle* ili *dežele* obaiti (C, 166v–167r), mogal *zemle* obaiti (B, 22c)

toga ne sliše *kramari tršci* ki ... svoje *trštvo* razlagaû (A, 111b)

toga ne sliše *kramari* ki ... svoje *krame* i *trštvo* razlagaû (B, 95b)

to esu *špot'liv'ci* ki se *špotaû* i *rugaû* iskrnemu (A, 79c)

3. Zaključak

Svrha je ovoga rada bila na primjeru *Disipula* proširiti spoznaje o udjelu kajkavskih elemenata u glagoljskim rukopisima iz 16. st. S obzirom na to da je riječ o četirima prijepisima jedinstvenoga hrvatskog prijevoda latinskoga djela, bilo je moguće utvrditi kolika je učestalost kajkavskih elemenata na paralelnim mjestima u rukopisima *A*, *B*, *C* i *D*. Usporedba je pokazala kako se kajkavizmi na fonološkoj i morfološkoj razini znatno rjeđe pojavljuju od čakavskih inačica te su time svakako stilski obilježeni. Navedene kajkavizme pisar je unosio radi variranja iskaza, poput naizmjenične uporabe pridjeva *manši* i *mani*, *gorši* i *gori*, prijedloga *s* i *z*, priloga *drugoč* i *tretič* tijekom nabiranja točaka/kračih odlomaka u središnjemu dijelu propovjednoga teksta. Naravno, kod pripisivanja navedenih pridjeva i priloga kajkavskomu sloju potreban je oprez, jer se takvi primjeri pojavljuju u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. No, uzimajući u obzir vrijeme nastanka rukopisa (16. st.), kao i potvrdu većega broja kajkavskih elemenata na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini u pojedinim propovijedima ili odlomcima propovijedi, s većom se sigurnošću pojedine pojave mogu pripisati kajkavskomu sustavu. Takve su primjerice propovijedi *N(a) d(a)nъ s(ve)t(a)go Lov'ren'ca m(u)č(e)n(i)ka* (B, 152b–154a) koja sadržava kajkavizme *pleh*, *jolč*, *petlar*, *pelda*, propovijed *N(e)d(e)le po V(a)zne(e)-s(e)ni* (B, 45a–47c) o manjemu i većemu prokletstvu u kojoj nalazimo primjere poput *vekše*, *manše*, *dežela*, *štok*, zatim propovijed *Ned(ê)le prve od priša-*

stva (D, 1r–3r), u kojoj se pojavljuju rijetki primjeri prijelaza konsonanta *s* u *š* u stranim riječima, i to u imenima autoriteta (*Gilielmuš, filozof*), potom priča o ubogome Lazaru iz Lukina evanđelja koju nalazimo u više propovijedi i dr. Navedeni se postupak objašnjava željom pisara da propovijed i na citatnoj razini približi većemu broju slušatelja.

Na leksičkoj razini pronađene su zasad najranije potvrde pojedinih tuđica u hrvatskome jeziku, kao i potvrde leksema kojih nema ni u ARj-u ni u RHKKJ-u, ali ih nalazimo u slovenskim rječnicima. Njihova pojava, a riječ je o germanizmima *paištuba* i *špitaler*, ide u prilog Štefanićevu i Hercigonjinu stajalištu kako je hrvatski prijevod nastao na području bliskome kajkavskom terenu. Isto tako, pronađene su i rane potvrde nekih riječi poput riječi *črtal*, kao i potvrde znatno ranije uporabe leksema u određenome značenju (*fajtati* u značenju mazati se kozmetičkim sredstvom ili bojom). Uz to, zanimljivo je kako se pojedine riječi znatno češće pojavljuju u kajkavskim oblicima, poput redovite uporabe riječi *plebanuš* s varijantama *pribanuš* i *prebanuš*, uz riječ *plebanija*, i to u svim *Disipulima*, uz vrlo rijetko korištenje riječi *plovan*.

Usporedba četiriju *Disipula* pokazala je da je unošenje kajkavizama stilski obilježeno (izbjegavanje ponavljanja riječi, stvaranje kontaktnih sinonima i etimoloških figura), ali i motivirano željom da se osigura recepcija teksta na širem području. U tome su smislu tvorcima glagoljskih rukopisa, poput Mihovil (*Disipuli A, B, C*) i pisar Ivan Brozović (*Disipul D*), na pojedinim mjestima nadišli svoju primarnu pisarsku djelatnost. Isto tako, ovo je istraživanje još jednom pokazalo koliko su za poznavanje hrvatskoga jezika i njegove kajkavske sastavnice važni glagoljski tekstovi iz 16. stoljeća.

Literatura:

- BUNC, STANKO. 1940. Imena za denar na slovenskem. *Slovenski jezik* 3. 56–67.
- DAHMUS, JOHN. 1986. Late medieval preachers and lay perfection: the case of Johannes Herolt, OP. *Medieval perspectives* 1. 122–134.
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb.
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Matica hrvatska. Zagreb.
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN. 2011. Jezik hrvatskih glagoljčnih tekstova. *Povijest hrvatskoga jezika: 16. stoljeće*, knj. 2. Gl. ur. Bičanić, Ante. Ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 275–321.
- DAMJANOVIĆ, STJEPAN. 2014. *Novi filološki prinosi*. Matica hrvatska. Zagreb.

- DELCORNO, CARLO. 2000. Medieval preaching in Italy (1200–1500). *The Sermon*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 81–83. Ur. Kienzle, Beverly Mayne. Brepols. Turnhout. 449–560.
- DEROSI, JULIJE. 1975. Korizmenjak Broza Kolunića i Misal 1483. *Marulić* 8/1. 26–34.
- DÜRRIGL, MARIJA-ANA. 2007. *Čti razumno i lipo: Ogledi o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- GADŽIJEVA, SOFIJA I DR. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Prir. Mihaljević, Milan. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.
- GUREVIČ, ARON. 1987. *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Grafos. Beograd.
- HADROVICS, LÁSZLÓ. 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- HERCIGONJA, EDUARD. 1975. *Povijest hrvatske književnosti: srednjovjekovna književnost: knj. 2. Liber – Mladost*. Zagreb.
- HERCIGONJA, EDUARD. 1983. Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeću. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Sveučilišna naklada Liber. Zagreb. 303–385.
- KIENZLE, BEVERLY MAYNE. 2000. Introduction. *The Sermon*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 81–83. Ur. Kienzle, Beverly Mayne. Brepols. Turnhout. 143–174.
- KOVAČEVIĆ, ANA. 2014. Prilozi. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Prir. Mihaljević, Milan. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb. 261–268.
- LONČARIĆ, MIJO. 1996. *Kajkavsko narječje*. Školska knjiga. Zagreb.
- LONČARIĆ, MIJO. 2005. *Kajkaviana & alia. Ogledi o kajkavskim i drugim hrvatskim govorima*. Zrinski d. d. – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Čakovec – Zagreb.
- PETROVIĆ, IVANKA. 1977. *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi europski izvori*. Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 8. Staroslavenski institut. Zagreb.
- PETROVIĆ, IVANKA. 1989. Brozović, Ivan Selčanin. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2. Gl. ur. Stipčević, Aleksandar. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Zagreb. 375–376.
- POŽAR, SANDRA. 2014. Pridjevi. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Prir. Mihaljević, Milan. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb. 151–188.
- RADOŠEVIĆ, ANDREA. 2015. O nekim signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. st. *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: Zbor-*

- nik radova sa znanstvenog skupa u povodu 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskog instituta.* Ur. Badurina Stipčević, Vesna; Požar, Sandra; Velčić, Franjo. Staroslavenski institut. Zagreb. 483–496.
- SKOK, PETAR. 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV. JAZU. Zagreb.
- ŠIMIĆ, MARINKA. 2005. Leksik Traktata o sedam smrtnih grijeha u Ivančičevu i Koluničevu zborniku. *Drugi Hercigonjin zbornik.* Ur. Damjanović, Stjepan. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 397–410.
- ŠIMIĆ, MARINKA. 2011. Kajkavski utjecaj u 2. novljanskom brevijaru. *Az grišni diak Branko pridiivkom Fučić: Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučić (1920. – 1999.).* Prir. Galović, Tomislav. HAZU – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica. Malinska – Rijeka – Zagreb. 501–520.
- ŠOJAT, ANTUN. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti.* Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŠTEBIH GOLUB, BARBARA. 2010. *Germanizmi u kajkavskome književnom jeziku.* Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka.* Djela JAZU, knj. 51. JAZU. Zagreb.
- ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio.* JAZU. Zagreb.
- VALJAVEC, MATIJA. 1892. Predgovor. *Koluničev zbornik: hrvatski glagoljski rukopis od godine 1486.* Djela JAZU, knj. 12. Prir. Valjavec, Matija. Zagreb. V–XXVIII, 1–276.

Popis rječnika i izvora:

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII. 1880. – 1976. JAZU. Zagreb.
- Bel. = BELOSTENEC, IVAN 1740. *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium. Gazophilacium illyrico-latinum.* J. B. Weitz. Zagrabiae.
- Habd. = HABDELIĆ, JURAJ. 1989. (1670). *Dictionar ili rechi szlovenszke.* Ur. Josip Turčinović. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- Jamb. = JAMBREŠIĆ, ANDRIJA. 1992. (1742). *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples: in usum potissimum studiosae juventutis.* Dodatak uredio Antun Šojat. Pretisak. Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkoga instituta. Zagreb.

- RHKKJ = *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1984. – 2014. Ur. Finka, Božidar (sv. 1–10), Katičić, Radoslav (sv. 11–13). HAZU – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- SLNS = MEGISER, HIERONYMUS. 1977. (1603). *Slovensko-latinsko-nemški slovar*. Slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni iz [slovarja] *The-saurus polyglottus* izpisal in uredil Jože Stabéj. SAZU. Ljubljana.
- SNS = *Slovensko-nemški slovar*. 1895. Ur. Pleteršnik, Maks. Ljubljana.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, sv. 1–5. 1970. Ur. Bajec, Anton i dr. SAZU – Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana.
- Vitez. = PAVAO RITTER VITEZOVIĆ. 2009. *Lexicon Latino-Illyricum*. Svezak treći. Hrvatsko-latinski rječnik. Priredile i pogovor napisale Nada Vajs i Zrnka Meštrović. Artresor naklada – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- VitezL. = PAVAO RITTER VITEZOVIĆ. 2010. *Lexicon Latino-Illyricum*. Svezak drugi. Prijepis i obrada. Rukopis kritički pročitale i rječnik upisale Zrnka Meštrović i Nada Vajs. Priredio i predgovor napisao Bojan Marotti. Artresor naklada. Zagreb.

- A = *Disipul A*, sredina 16. st., Arhiv krčke biskupije
B = *Disipul B*, 1558., Arhiv HAZU, sign. VIII 126
C = *Disipul C*, 1541., Arhiv HAZU, sign. IV a 95
D = *Disipul D*, 1600., Arhiv HAZU, sign. III b 13 (Kuk. 5)

Kajkavian words in the Croatian translation of Johannes Herolt's *Disipuli* (†1468)

Abstract

Kajkavian words had begun to enter Croatian medieval literature written in Glagolitic script by the late 14th century (*Petris Miscellany*, *Vinodol Miscelany*, *Kolunić Miscelany* and other Glagolitic manuscripts). Four manuscripts containing a Croatian translation of the popular Latin work *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis* by German Dominican Johannes Herolt (†1468) belong to the group of Glagolitic text that contain Kajkavian words. They are known as the Glagolitic *Disipuli* (*A*, *B*, *C*, *D*, and one fragment of *Disipuli*), 16th century texts whose Čakavian language is interwoven with Kajkavian words. A determination of the frequency of some Kajkavian words in *Disipuli* based on

the ratio of Kajkavian words to other words with the same meaning proves that these Kajkavian words are often a signal of the scribe's ability to produce a text that differs from the text he is copying. By introducing Kajkavian lexemes into a Čakavian text, the scribe enriched the lexical level of the sermons, also creating a manuscript that could easily be accepted across a wider geographical area. The scribe's intervention on the stylistic level of the text does not exclude the possibility that the proximity of Kajkavian areas also influenced the introduction of some Kajkavian words. The use of lexemes of different origins, especially in stylistically marked places, leads to the conclusion that the scribe sought to do more than simply his primary task of transcription in some parts of the text.

Ključne riječi: kajkavizmi, *Disipuli*, glagoljski rukopisi, srednjovjekovne propovijedi
Keywords: Kajkavian words, *Disipuli*, Glagolitic Manuscript, medieval sermon